

A MAKÓI JÓZSEF ATTILA MÚZEUM

évkönyve II.

2018

Szerkesztésért felelős személy:
Szikszai Zsuzsanna

Szerkesztette:
Csengeriné Szabó Éva, Forgó Géza, Nagy Gábor, Szikszai Zsuzsanna

Anyanyelvi lektor:
Hoffmann Éva Gizella

Angol nyelvű szöveg:
Hoffmann Éva Gizella, Rácz Bálint

Nyomdai előkészítés:
Albergo 94' Kft.

ISSN 2559-9488

Felelős nyomda: Generál Nyomda Kft.

Felelős kiadó: József Attila Múzeum
6900 Makó, Megyeház u. 4.

József Attila Múzeum évkönyve II.

A kiadvány megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

és Makó Város Önkormányzata

[illegible]

Évkönyve II · 2018.

KÖSZÖNTŐK - MÉLTATÁSOK

- Emlékfoszlányok a régi múzeumból. 1963 – 1988

TÖRTÉNELEM - HISTÓRIA

- „Ez az egyetlen törvény, amit elismerni nem fogok”

Adalékok a németység kitelepítése és a csehszlovák-magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez

Tartalomjegyzék

A Makói József Attila Múzeum
Évkönyve II · 2018.

186 Medgyesi Konstantin

Diszkurzív csomópontok a koalíciós évek
demokrácia-diskurzusaiban

214 Marosvári Attila

Az 1956-os forradalom makói eseményeinek periodizációja

240 Jámbor Zoltán

Egy kortárs emlékei

266 Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna

A makói gimnáziumtól a szegedi egyetemig és azon túl

284 Péter László

Milyen Makót szeretnék

NÉPRAJZ - ETNOLÓGIA

290 Báráth János

Népmozgás és életút a 18. századi Csanád vármegyében

324 Glässer Norbert

I. Ferenc király és a magyar zsinagógai szónoklat. Egy
toposz makói vonatkozásai és felekezeti keretei

338 Mód László

Mozaikok a makói szőlő- és bortertermelés történetéből

350 Barna Gábor

Adatok Mezey István katolikus kántor
makói működéséről 1876-1889

372 Bogoly József Ágoston

A tájtörténeti tér ökológiája. A Csókási szélmalom
emlékeztörténeti rekonstrukciója

388 Tóth Antal

Gazdálkodás Kisszéksóson a XX. század első felében

408 Nagy Vera

Hódmezővásárhelyi kerámiák a makói Espersit-házban

430 Purgel Nóra

Egy szegvári „nagyatáder”. Adatok egy műtárgy történetéhez

442 Apjok Vivien

A marosi gyógyiszap útja.
A homokkitermeléstől a fürdőkultúráig

454 Markos Gyöngyi

A kecskési művelődési ház (Szeged) 75 éve. (1939-2014)

478 Terendi Viktória

„Két karácsonv közt.” Ünnepi alkalmak a vásárhelyi

498 Pintér Zsófia

Csipkeverés a Dél-Alföldön

514 Szűcs Judit

„Fát nem vágunk ki.”
Csongrádi gyümölcsös kiskertek

522 Szikszai Zsuzsanna

Maroslele (Püspöklele) út menti keresztjei

536 Vincze Klára

„A két Klára”. Huszár Béláné Papp Klára 1951-es,
és Vincze Klára 1987-89-es emlékkönyveinek
összehasonlító tartalmi-stilisztikai elemzése

552 Nagy Gábor:

Napsugaras házak Makón a 21. század elején

MŰVÉSZETTÖRTÉNET – KRÓNIKA

584 Gyarmati Gabriella

Pályáívek hasonlósága.
Munkácsy Mihály és Pulitzer József

604 Apró Ferenc

Adatok Gergely Sándor szobrász makói éveire

612 Feledy Balázs

Tóth Ferenc: Makói képzőművészek -
képzőművészek Makón című kötetének bemutatása

622 Nátyi Róbert

Endre Béla festőművész makói kapcsolatai

630 Oláh Nóra

A „X.” jegyében - avagy feljegyzések a NATURA
Maros menti Művésztelep kerek évfordulójához

RÉGÉSZET – ARCHEOLÓGIA

640 Csengeriné Szabó Éva

V-VI. századi pásztorkészletek

BIBLIOGRÁFIA – KÖNYVMŰVÉSZET

668 Mátó Erzsébet

Tóth Ferenc munkássága. Bibliográfia 2003-2017

682 TABULA GRATULATORIA

GLÄSSER NORBERT

I. Ferenc király és a magyar zsinagógai szónoklat

GLÄSSER NORBERT

I. FERENC KIRÁLY ÉS A MAGYAR ZSINAGÓGAI SZÓNOKLAT

Egy toposz makói vonatkozásai és
felekezeti keretei¹

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

A közösségi zsinagógai beszédek (drasot) a premodern és tradicionalitásra törekvő zsidó közösségekben többnyire erkölcsnemesítő, feddő jiddis nyelvű szónoklatok voltak. A „népek nyelvén” – előbb németül, később magyarul – elhangzó homíliák viszont a zsidó felvilágosodás jelképei lettek. A történeti és helytörténeti kutatás változó időpontokhoz és eltérő személyekhez köti az első magyar nyelvű zsinagógai szónoklat megjelenését. A magyarországi zsidóság emlékezetében ez ma Löw Lipótnak, Löw Immanuel apjának a rabbinikus működéséhez kötődik. Köszöntő írásom ennek a kérdésnek a helyi vonatkozásait helyezi átfogóbb keretek és történeti szimbólumalkotási folyamatok közé. Miként válik a magyar nyelvű zsinagógai beszéd a modern magyar nemzeteszmével való azonosulás jelképévé? Hogyan épülnek egymásra az uralkodói hatalmi jelképek és a nemzeti szimbólumok zsinagógai környezetben?

Az első magyar zsinagógai homília

Az első magyar nyelvű hitszónoklatot a neológ izraelita hetilap, az Egyenlőség cikkírója, Mandl Bernát 1903-ban egy német nyelvű, majd száz évvel korábbi sajtóközlésre alapozva Makó zsidó közösségéhez kötötte. Az Ofner-Pester Zeitung 1814-ben arról tudósított, hogy 1814. augusztus 2-án I. Ferenc király hadjáratról való szerencsés visszaérkezését hálaadó istentisztelettel ünnepelték. Schweitzer Fabián (1778–1856), a zsidó közösség jegyzője, a hitközségi iskola igazgatója mondott magyar nyelvű szónoklatot.²

A nemzeti nyelvű szónoklat a német zsidó felvilágosodás gondolatvilágában fogant, és képviselőik magyarországi megjelenésével tűnt fel. Chorin Áron (1766–1844) a prágai újhéber felvilágosodás szellemében a reformok 19. század eleji képviselőjeként a zsidóságot pusztá vallásként határozta meg. 1827-től németül imádkozott az uralkodóért és a hazáért, valamint városi zsidó közösségek német/jiddis nyelvhasználatára tekintettel a németet kísérelte meg liturgikus nyelvvé tenni. Elképzelése a zsidó felvilágosodás társadalom(át)alakító törekvéseibe illeszkedett. Chorin fellépése a premodern, testületként működő kehila, a communitas judeorum felbomlásának kezdetét jelezte, s abban a folyamatban ért véget, amely létrehozta az izraelita felekezeti struktúrát. Chorin felfogásában az izraeliták szétszórásával (galut) nemzetiségük is megszűnt, így nincs izraelita nemzet, hanem a zsidóság éppúgy csupán vallási közösség, mint a többi felekezet.³ Ennek keretében a földművelésre és az iparra való áttérést javasolta, engedélyezte a fedetlen fővel történő imádkozást, a vallási eredetű utazási tilalmakat semmisnek tekintve a szombati vonathasználatot. A keresztény világi hatóság támogatását kérte egy általa kinevezett „zsidó synodus” összehívására a vallási szokások megváltoztatása céljából.⁴

² Egyenlőség 1903. márc. 8./6. Az első magyar hitszónoklat – írta Mandl Bernát.

³ Felsz Mór: Literarische Nachrichten. Allgemeine Zeitung des Judenthums 1844. febr. 5./81. Idézi KOMLÓS 1997. 29.

⁴ KOMLÓS 1997. 16.

A kor felvilágosult elitjének átvett társadalmi elvárásai, képzetek és sztereotípiái⁵ nagymértékben meghatározták a mászkilok, a zsidó felvilágosodás képviselőinek jelen- és hagyományképét. Az is jelzi a nemzeti nyelvű zsinagógai szónoklat szimbolikus jelentőségét, hogy az orthodox zsidóság hivatkozási alapjává vált 1865-ös nagymihályi rabbinikus döntvény első pontjában tiltotta meg a magyar prédikáció mondását a zsinagógában és annak hallgatását.⁶ A pozsonyi Schreiber Mózes (1762-1839) főrabbi, aki később az orthodoxia irányt szabó tekintélyévé vált, végrendeletében hagyta meg, hogy a rabbinak „ne legyen köze eretnek könyvekhez és ne prédikáljon a népek nyelvén”, a közösség pedig óvakodjon az idegen nyelven „predigernek” nevezett beszédek hallgatásától.⁷ A nemzeti nyelvű homília a reform és az átalakulás jelképévé vált.

Makón a türelmi adó fizetése gyakran okozott nehézséget a 18. század eleji testületként működő *communitas judeorum*-nak. A türelmi adó 1846. évi eltörlésekor hálaadó istentiszteletet tartottak. A közösség vallási igényeiben tapasztalható későbbi változások már ekkor megjelentek: a feldíszített zsinagógában az „oltárra” – valószínűleg a frigyszekrény elé – az uralkodó képét tették, valamint az istentisztelet keretében „magyar nyelvű beszéd” mellett a liturgikus szövegek a hitközségi jegyző fordításában magyarul és németül is elhangoztak. Schweitzer Fábián 1837-től a hitközség anyakönyveit is magyarul vezette, sőt bennük az utóneveket hasonló hangzású, elterjedt magyar „keresztnevekre” cserélte.⁸

Schweitzer Fábián 1814-es beszédét követően Bauer Márkfi Hermann (1801-1874) 1834 márciusában a nagykárolyi zsinagógában tartott magyar szónoklatot. Bauer Márkfi már a szegedi hitközség jegyzőjeként 1840. április 19-én magyar imát mondott a király születésnapján. Az 1840-es években Pápán, Nagykanizsán, Aradon és Szegeden hangoztak el magyar zsinagógai homíliák. Meghonosítójuknak Mandel Bernát, az Egyenlőség cikkírója is Löw Lipótot tartotta.⁹

Homíliák a kor társadalmi kérdéseinek fényében

Mandel Bernát budapesti olvasói levele a magyar nyelvhasználat kérdését összekötötte jelenének nemzetiségi kérdésével. Mandl 1903-ban az emancipált, recipiált zsidóság jelenével, magyar kultúrmissziós nemzeti szerepvállalásával Vietorisz József reformkori Nyitra megyei alispánt állította szembe, aki szerint a zsidó ne beszéljen magyarul.¹⁰ Vietorisz József és Bossányi Simon 1840 és 1844 között látták el a megye két alispánjának tisztségét. A kor politikumának sarkalatos kérdései tekintetében a magyarországi zsidóságot az általános társadalmi keretek határozták meg.

5 Lásd Kossuth – Löw-vita, Fábián Gábor: Zsidó Emancipáció – Kossuth Lajos szerkesztői kommentárjával Pesti Hírlap 1844. május 5./1.; Löw Lipót: Nyitólévi a zsidó emancipáció ügyében. Pesti Hírlap 1844. június 2.; Győr és Ugocsa megye 1844-es vallási reformkövetelése az emancipáció feltételeként. Idézi KOMLÓS 1997. 39-40.; Az 1839-1840. évi, az 1843-1844. évi és az 1847-1848. évi országgyűlési vitákról lásd GYURGYÁK 2001. 45-50.

6 FÉNYES 2012. 220.

7 BROWN, B. 2001. 232-233.

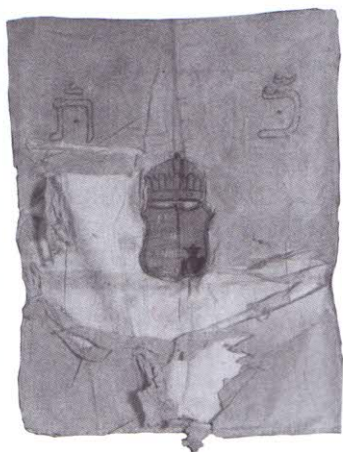
8 KECSKEMÉTI 1929. 14-15. 53.

9 Egyenlőség 1903. márc. 8./6. Az első magyar hitszónoklat – írta Mandl Bernát.

10 Egyenlőség 1903. márc. 8./6. Az első magyar hitszónoklat – írta Mandl Bernát.

A gazdasági szerkezetváltás kérdése, a polgári, nemzeti középosztály megalkotásának és összetételének kérdése, a nemzettudat kérdése, a nemzetiségi kérdés, a Dinasztiához fűződő viszony ügye együtt jelent meg a zsidóság társadalmi helyzetének és magyarosodásának ügyével.¹¹

Az 1844-es nyelvtörvénnyel a „Hungarus” tudat¹² realitását veszítette, így a fővonalon a nyelvi alapú nemzetkonceptió maradt. A nyelvkérdés és a magyar nyelv hivatalossá tétele szembeállította a liberális magyar nemesi elitet a nemzetiségi elitszocializmussal. Míg a latin volt a hivatalos nyelv, a Regnum Hungarorum egyik etnikai közösségének nyelve sem volt kiváltságos helyzetben.¹³ A magyarországi zsidóság – a zsidó felvilágosodás eszméinek hatására, amelyek a felekezeti önmeghatározást helyezték előtérbe, és az egyenjogúsítás állami és belső közösségi törekvésének készítésére – önmagát a modern asszimilatív magyar nemzeteszme keretei között fogalmazta meg. Bár irányzati tekintetben számos eltérés mutatkozott az új nemzeti-felekezeti keret adaptálásában, a királyhoz és nemzethez való viszonyt ezek a keretek szabták meg. A modern magyar nemzeteszmevel és nyelvi magyarosodással – ahogyan Mandel reformkori történeti példázattal élő olvasói levele is értelmezte – szorosan összekötődött a zsidó felvilágosodás nemzeti nyelvű zsinagógai szónoklata, ami egyszerre volt a modern kulturális nemzetkonceptió terjesztője és a zsidó közösség saját helyzetének értelmezési alkalma. A modern nemzeti keretek átvételét és a magyarosodást jelképező beszédek kulisszái közül külön figyelmet érdemel a monori zsidó közösség azon Tóráköpénye, amelynek közepére 1825-ben a hagyományos motívumoktól eltérve koronás magyar címet hímezték.¹⁴

Monori tóráköpény a MILEV gyűjteményében

A szegedi régi zsinagóga frigyládája a stílizált magyar címerrel

¹¹ A témában írt tudományszerűsítő írást lásd: GLÄSSER – ZIMA 2017a és GLÄSSER – ZIMA 2017b.

¹² A Magyar Korona Országában használt natio Hungarica kifejezés a rendi felfogásban gyökerezett. A natio Hungarica etnikai és (keresztény „irányzati”) vallási háttérrel figyelmen kívül hagyó nemesi nemzetet jelölt. PAJKOSSY 2005. 207.; Vö. GLÄSSER – ZIMA 2013. 31–32. A natio Hungarica koncepciójára építve alakult ki az a „Hungarus” tudat, amely a reformkorban alternatív nemzetkonceptióként a rendi, később nemzetiségi szakadékok áthidalására szolgálhatott volna.

¹³ SZÁSZ 1998. 193.

¹⁴ A tárgyfotó MILEV leltári szám: 64.223, a tárgy megjelent a zsidótörvényekre adott válaszként kiadott Ítéletek! c. apologetikus munkában VIDA 1939. 7., ami a magyarosodást volt hivatott felmutatni. Itt viszont frigszekrény takaróként szerepelt.

A keresztény hatalom rendi államiságjelképei többször jelentek meg a kinyilatkoztatott Tant tárgyasítító Tórához társítva. A magyarországi mérsékelt vallásreform törekvéseinek beszédes szimbolikus példája nyilvánult meg a szegedi régi zsinagóga frigyszekrénye felett álló Júda oroszlánjaiban is, amelyek a koronás magyar címert fogták közre, fává stilizált kettős kereszttel a hármashalmon.¹⁵ A nemzeti szimbolika liturgikus – szövegi és tárgyi megjelenését – a judaizmus szétszóratásbeli uralkodói hatalomról szóló értelmezésének és gyakorlatainak tükrében tudjuk megérteni. A modernizálódó társadalom új nemzeti hagyományai a rendi hagyományokra épültek rá.

A király, a miniszter, a tiszt és a polgármester a zsinagógában?

1802-ben I. Ferenc pozsonyi látogatása alkalmával feleségével és udvartartásával együtt felkereste a zsinagógát. A királyt, a feleségét és Ferdinánd trónörökös diadalívvel és baldachin alatt eléjük hozott Tóra-tekerccsekkel fogadták. A közösség a királyi család számára kipárnázott székeket készített elő, Ferdinánd trónörökös pedig a Tóra-szekrényhez vitték, kinyitották azt előtte, és vallási szokásokról meséltek neki. A király a közösség elöljáróival beszélgetett, háromnegyed órás tartózkodása után tetszését kifejezve távozott.¹⁶

A Magyar Királyságban a király megajándékozása és Tóra-tekerccsel való köszöntése itáliai reneszánsz hatásra jelenhetett meg. Komoróczy szerint a szent tárgy érintése által egyfelől a király nem-zsidóként a közösség megtiszteltetésében részesült, másfelől fogadása a zsidó vallás egyik jelképe iránti megbecsülés kifejezése is volt.¹⁷ Zsidók Tóra-tekerccsel a királyt Mohács után először 1790-ben, I. Lipót pozsonyi koronázásán köszöntötték.¹⁸ Komoróczy szerint II. József trónörökösként, II. Lipót, I. Ferenc, Ferdinánd és a Habsburg-dinasztia más tagjai, Sándor, Lipót, József és István nádor egyaránt jelezték formális gesztusok által, hogy a zsidók számíthatnak rájuk. Országjáró útjaik alkalmával fogadták a zsidó küldöttségeket, vagy hozzájárultak, hogy köszöntésükre a zsidók képviselői is megjelenjenek.¹⁹ Ferenc József 1857. évi magyarországi császári protokolláris utazásának hivatalos újságírója Falk Miksa (Maximilian Falk, 1828-1908) kikeresztelkedett pesti zsidó lett, aki ekkor Bécsben élt. Az 1857. május 4. – szeptember 7. közötti utazáson, amelyen Erzsébet is részt vett, az uralkodópár a zsidó alattvalókat is felkereste.²⁰

Az uralkodó vagy az uralkodócsalád tagjai elé vitt Tóra-tekerccsek ezüstdíszai tartalmazhattak hatalmi jelképeket. Ebben a kontextusban nyer értelmet 1927-ben az orthodox Szombattartók Szövetsége által Almanachjukban közzétett galíciai chászid tóradísz is, amely Dávid pajzsán a kétfejű sast ábrázolja.²¹

15 19. század végi fotón MILEV leltári szám: 00.166, és Birnfeld Sámuel rabbi rajzáról egyaránt ismer (Birnfeld Sámuel rabbi, "A szegedi régi zsinagóga frigyiládája a stilizált magyar címerrel.", 1940), MILEV leltári szám: 65.1654.

16 KOMORÓCZY 2012a. 885., 888.

17 KOMORÓCZY 2012a. 307–310.

18 KOMORÓCZY 2012a. 827. A leírást IV. Károly koronázása okán történelmi előzményként Büchler Sándor is közli a neológ hetilapban. Egyenlőség 1916. dec. 9./5. A magyar zsidók az 1790-i koronázáson. – írta: Büchler Sándor.

19 KOMORÓCZY 2012a. 883.

20 KOMORÓCZY 2012b. 41–42.

21 Megjelent: Sábosz Szombat-almanach az 5688. évre (1927/28). Somré Sábosz Bizottság kiadása, Budapest, 1927. p. 105

A hódoló küldöttségek által vitt Tóra a kinyilatkoztatott Tan tárgyasult jelképe. A Dávid pajzsán megjelenő címerállat, a kétfejű sas a Habsburg koronás fő előtti tisztelet lerovásának szimbolikus eszköze volt. Az Óbudai Szentegylet számára készült ezüst tórákoronával egybeépített rimonim (tóradsz) Blau M.-re, a közösség egyik tagjára a bíróság megsértése és békétlenség keltése okán kirótt büntetésként készült. A meghatározott értékű ezüsből készült tárgy Müller János Mihály pesti keresztény ötvösmester munkája. Az 1793 és 1799 közé datálható tóradsz két „grátalmájának” tetején Habsburg császári jelvényként egy-egy kétfejű sas áll kitárt szárnyakkal és koronával.²² A Magyar Zsidó Múzeum gyűjteményében több rimonim található kétfejű sassal, de több tórávérten is feltűnik a címerállat.²³ Heraldikus koronás kétfejű sasok nagy számban a múzeum tárgyai közül az óbudai közösséghez kötődtek, egy részüket Pesten, másokat Bécsben vagy a Birodalom egyéb ötvösműhelyeiben készítették. Az óbudai „Léleküdv Egylet” (Ansé Menuha Nehoná egylet) tárgyai között szintén voltak heraldikus sas-motívumok. Muzealizálásuk okát az adta, hogy a 18–19. század fordulóján Magyarország két legjelentősebb zsidó közösségében, Óbudán és Pozsony Várteleken földesúri engedéllyel működhettek zsidó ötvösök is, míg másutt a céhes hagyományok ezt nem tették lehetővé.²⁴

A tórávérték, koronák és rimonok hatalmi jelképisége a koronás fő iránti tiszteletnek és a Tórának az összekapcsolása felől válik érthetővé. Az uralkodó a judaizmusban az isteni dicsőség halvány evilági visszatükröződése. A vallástörvény a király látásakor áldást ír elő: „Áldott vagy Te Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki dicsőségéből juttat a hús-vér embernek.” Emellett a köznapi és szombati imakönyvekben (szidurokban) és női imakönyvekben (techinók) szintén fellelhető volt az uralkodóért mondott ima. A Habsburg Birodalomban az első nyomtatott imakönyvek az uralkodóért mondott imával a 18. század elején tűntek fel. „Ki segedelmet adott a királyoknak...” (Zsolt 144,10) nem csupán a királyért mondott ima neve (Hánoten tesuá) és kezdősora, hanem a hatalomért mondott ima szinonimája is lett. Hanoten tesuá szövegek változatai a közösség és a tágabb szociokulturális rendszer viszonyát mutatták. Hasonló ima a királyért vagy az uralkodóért a keresztény liturgiának vagy az iszlám gyakorlatnak is része volt.²⁵ Az állam vagy az uralkodó jólétéért mondott szombati és ünnepi ima az Örökkévalóval folytatott párbeszédbe emelte be a nem-zsidó világi hatalomért mondott imát. Az istentiszteletek imái a szentélybéli áldozatokat helyettesítették. Az uralkodóért mondott ima ezért a zsidóság és a hatalom viszonyának fontos kifejeződése volt. Az állam jólétéért mondott zsidó ima a zsidó közösség attitűdjét jelenítette meg azon ország iránt, amelyben élnie kellett.

²² Lásd JALSOVSZY et al 2014. 34.

²³ A MILEV gyűjteményében Tórávérték: 64.379; 64.45; 64.52; Rimonim párok: 64.48; 64.391. Leírásukat lásd: BENOSCHOFSKY – SCHEIBER 1987. 68–69, 71–72, 74–75, 77–78, 80–82.

²⁴ MILEV azonosító HU HJA XXIV; <http://collections.milev.hu/items/show/27462>

²⁵ DAMOHORSKÁ 2010. 7. 13–15.

Schön József imakönyvsorozata az Osztrák-Magyar Monarchia elterjedt neológ izraelita imakönyveként héber-magyar változatban ünnepi imakönyveiben (machzoraiban) közölte a Ferenc Józsefért, az uralkodóházért és a hazáért mondott könyörgést. A magyar imakönyvek a Német- vagy Habsburg-Ausztria imakönyveivel ellentétben a dualizmus magyar nemzet- és országfelfogását tükrözték, Magyarorszáért, köz- és jótékonyági intézményeiért mondtak könyörgést arra való utalás nélkül, hogy mindezek a Habsburg Birodalom részét képeznék.²⁶ A magyar asszimilatív nemzetkonceptióval való azonosulásként értelmezhető, hogy Német- vagy Habsburg-Ausztria imagyakorlatával hasonlóságot csak a budapesti német nyelvű izraelita imakönyvek mutattak, Ferenc József és Erzsébet királyné mellett Rudolf trónörökös is megemlítve. Ilyen például az M. E. Stern által Budapesten 1880-ban nyomtatott Fest-Gebete der Israeliten című machzor. További eltérésnek tekinthető a Birodalom más közösségeinek imaszövegeitől, hogy megjelentek a miniszterek, tisztviselők, tudományos és jótékonyági intézmények,²⁷ de a zsidó jelző vagy Izrael név nem. A megváltásra vonatkozó rész helyett az ima végén a szeretetért, testvériségért és az emberek közötti egyenlőségért való könyörgés állt.²⁸

Magyarországon a neológ Löw rabbicsalád a modern izraelita szimbolikus politika meghatározó tekintélye volt. Löw Immánuel gondozásában Szegeden Imádságok zsidók számára címmel 1903-ban megjelent imakönyv a királyért mondandó imaszöveg két magyar nyelvű megfogalmazását is közölte.²⁹ Mindkét imaszöveg a királytól az imádkozó „gyülekezetig” a társadalom struktúráját jelenítette meg. A hatalom képviselőire, a nemzetre, a városra és a közösségre kérték Isten áldását. Mottóul Löw Immánuel az Atyák tanításait és a Példabeszédek Könyvét jelölte meg. A közölt imaszövegben a király (Ferenc József), a magyar nemzet és a haza összefonódó fogalmak voltak. Ez egyaránt elmondható az „1848-as veterán” rabbi, Löw Lipót és fia, Löw Immánuel imavariánsáról.

Az uralkodóházhoz és a koronás főhöz kötődő események között – naptári rítus jellege okán is – kiemelkedett a király születésnapjának izraelita megünneplése, melyre számos hír található mind a felekezeti sajtóban, mind pedig a járási lapokban. Ezek közül külön figyelmet érdemelnek azok, amelyek a zsidóságot érintő jogalkotással vagy a nemzeti, illetve dinasztikus szimbolikus eseményekkel álltak kapcsolatban. A király születésnapját 1894-ben a recepció reményében ünnepelte a neológ sajtó.

26 Damohorská a Habsburg Birodalomra való utalás hiányát magyar sajátosságnak tekinti, ugyanakkor a kiegészítés értelmezéseit és a magyar szimbolikus politikát nem vonja be az elemzésbe.

27 A 19. század második felének és a 20. századelejeének társadalmát a felekezeti, foglalkozási és jótékonyági egyletek képezték le, a szimbolikus politika helyi és országos rítusaiban egyleti tagként jelent meg az egyén. Vö. BARNA 2013. A tudományos intézmények felértékelődését a zsidó felvilágosodás racionális, társadalomjobbító elképzelései is magyarázhatják, ahogyan a modern magyar zsidó önképben is fontos szerepet játszott a zsidó tudomány művelése. GLÄSSER – ZIMA 2014.

28 DAMOHORSKÁ 2010. 60.

29 LÖW 1903. 44–47, 47–48.

Az Egyenlőség didaktikusan tematizálta – az izraeliták ügyére vetítve – az állampatrióta királytisztelet és a modern nemzeti törekvések összefonódását. A lap országos zsinagógai körképe külön kiemelte – a kor ünnepkultúrájának lokális, felekezetközi vonását – a világi hatalom és más felekezetek részvételét az országos nemzeti vagy állampatrióta ünnephez kötődő zsidó istentiszteleten. Kaposvárott „Herzog Manó dr. főrabbi alkalmi beszédét a kath.[olikus] és ref.[ormátus] templomokban elhangzottak fölé helyezte a keresztény hallgatóság is.”³⁰ Vukováron a főispán, a megyei hivatalnokok, a városi hatóság, a képviselőtestület, a két keresztény helyi dalegylet és a tűzoltóság is jelen volt az alkalmi istentiszteleten. Diamant Gyula főrabbi magyar nyelven beszédet, horvátul pedig imát mondott. A főispán az általa adott bankettre a hitközség rabbiját és elnökét is meghívta. Az istentisztelet végén a zsinagógában Győrről a Himnusz, Csáktornya a Szózatot énekelték. Harasztiban a lakosság felekezeti különbség nélkül megtöltötte a zsinagógát, és a katolikus pap is jelen volt. A király születésnapján Tolnában sehol sem tartottak alkalmi ünnepet, csak a zsidó iskolában, és a felekezetek közül egyik sem helyezte ki a nemzeti zászlót, csak az izraelita hitközség.³¹ Az orthodoxia magyar nemzet iránti lojalitása – az asszimilatív nemzeti szme és a kor nemzeti diskurzusai közepette is³² – a királyhűség szűrőjén keresztül került interpretálásra. Jól tükrözi ezt a mitrovicai példa tolmácsolása. A szlavóniai településen a nemzeti pravoszláv felekezet demonstratívan határolódott el a király születésnapjától, így végül a városvezetés a rabbinál talált helyet az ünnepi istentisztelet megtartására.

„Mitroviczán, Szlavóniában Ő felsége születés napján a következő jellemző eset történt: A hatóságok Labas alispán, Kusevicz főszolgabíró és a polgármester vezetése alatt, kikhez a lakosság színe-java is csatlakozott, ünnepi istentiszteleten való megemlékezéssel akarták megünnepelni a király születésnapját. E nagy napon azonban a görög-katolikus templomot zárva találták és ekkor a menet a zsinagóga felé tartott. Itt a diszes menetet a hitközségi elöljáróság a bejáratnál fogadta és bevezették őket a zsinagógába, ahol a kántor a 21-dik zsoltárt elénekelt és azután Kaufmann rabbi hazafias beszéddel ünnepelte a legjobb királyt. Az alispán meghatva mondott köszönetet a hatóság nevében az ünnepélyért és elismeréssel adózott a zsidó polgárok hazafiasságának.”³³

Az Egyenlőség 1917 januárjában a chanuka híreitől kezdődően pészách utáni, tavaszig hozta IV. Károly koronázásának országos és helyi vonatkozásait, valamint az új király zsidóságot érintő szimbolikus gesztusait. Ezekben a beszámolóknak közölték egyrészt a rabbik beszédeinek kivonatait, másrészt más felekezetű állami méltóságok és társadalmi presztízzsel bíró hivatalos viselő személyek részvételét a koronázás napját követően tartott zsinagógai istentiszteleteken.

³⁰ Egyenlőség 1894. aug. 24./ 8. Augusztus 18-án

³¹ Egyenlőség 1894. aug. 24./ 9. Augusztus 18-án

³² Vö. KONRAD 2009. 170.

³³ Zsidó Híradó 1894. aug. 30. 7–8. Hírek – Mitroviczán...

A Dohány utcai zsinagógában külön rendeztek istentiszteletet a koronázást követően, abból a megfontolásból, hogy a koronázási mise okán akadályoztatott állami méltóságok is jelen lehessenek.³⁴ Ez alkalommal a frigyszekrényre ugyanaz a parochet került, mint 1867. június 13-án Ferenc József koronázási istentiszteletén. Képét az Egyenlőség is közölte. Az 59 évvel korábbi hitközségi elnök ajándékán imára kulcsolt kezek fölött a korona volt látható, alattuk pedig 2Móz 17,11. volt olvasható. Dr. Jankovich Béla kultuszminiszternek Mezei Mór hívta fel a figyelmét a függönyre. A miniszter a Dohány utcai zsinagógában „az áhitatos nagy tömeg” láttán meglepődött, a „király iránti vallásos hűség” megnyilatkozását látta benne.³⁵ A neológ sajtó egyes orthodox központok magyar nyelvű koronázási istentiszteleti drószeit³⁶ a magyarosodás jeleként, a neológ homiletika és a nemzeti nyelv átvételének igazolásaként, a neológ stratégia alátámasztásaként és az „új idők” által igazolt haladás jeleként értelmezte.³⁷ Ez a tendencia már Ferenc József gyászistentiszteletei körül megjelent az Egyenlőségben.³⁸

A közjogi vita szimbolikus alakjai és a magyar nemzeti irodalmi kultuszok kedvelt kortárs írói – a szimbolikus politika világi formálói – sorra megjelentek a neológ rabbik homíliáiban. Beszédek viszont a középrétegek kultuszértelmezéseinek izraelita felekezeti adaptációit adták. Az egyes neológ főbb beszédgyűjteményei és alkalmi kiadásban megjelent beszédei mellett ennek lecsapódása a Magyar Zsinagóga Homiletikai és lelkési szakközlöny Lebovits József mágócsi főrabbi szerkesztésében, amely 1899-ben indult meg és több mint két évtizedes fennállás után szűnt meg.³⁹

Az odatartozás jelképei

A modern politikai zsinagógai beszédek elterjedése a világkép és közösség-szerveződés változása felől érthető meg. A hatalom és közösség viszonya premodern és modern vonatkozásban alapjaiban tért el. A modernitás átalakító és célra irányító eszközei az egyént célozták meg. Az individuális szabadság és a meghatározott érdekek jegyében történő befolyásolás a polgári társadalmat meghatározó kettősségnek tekinthető. Az individualista polgár világának középpontjában ön-maga állt. Ebbe Isten és a transzcendencia két formában fért bele: az egyén Istenhez való szubjektív, személyes viszonyaként és a személy mögött álló hagyomány részeként. A világot aktívan átható, azt magyarázó Isten fokozatos háttérbe szorulásával a vallás főleg a fenti két formában jelent meg. A vallási hagyomány megőrzése pedig nagymértékben formalizálódott, kiürült formában, illetve a transzcenciával való személyes kapcsolatként maradt fenn.

34 Egyenlőség 1916. dec. 30./ 15. Hírek – Koronázási istentiszteletek.

35 Egyenlőség 1917. jan. 13./ 11. Hírek – A kultuszminiszter és államtitkárja a fővárosi zsidóság koronázási istentiszteletén.

36 A magyar nyelvű dróse és az idegen nyelv használata MAHARAM Schick szerint nem tiltott abban az esetben, ha az élet megpróbáltatásait kiállott, vallásos férfi tanítás céljából teszi olyanok előtt, akik jiddisül nem tudnak. Egyéb esetben az idegen irodalom olvasása és nyelv használata a Tóra-tanulásra fordítható idő elvesztegetése, bitul Torá. ShuT MAHARAM Schick, Orech Chaim # 70.

37 Egyenlőség 1917. jan. 6./ 14. Hírek – Magyar szó az orthodox templomokban.; Egyenlőség 1917. jan. 13./ 13. Hírek – Magyar szó az orthodox templomokban.

38 Egyenlőség 1916. dec. 16./ 11. Hírek – Magyar szó az orthodox templomban.

39 Vö. UJVÁRI 2000. 567.

A vallás középkori és koraújkori társadalomban betöltött világmagyarázó, világösszefogó szerepét a modern társadalomban a politika vette át, összhangban a saját világának középpontjaként fellépő polgár világalakító tevékenységével. Az egyének identitásának fő meghatározója politikainak tekinthető: a nemzethez tartozásban és a politikai irányzat megválasztásában ragadható meg.⁴⁰

A 19. században formálódó nemzeti szimbolikus politikák sorra a vallási kultúra toposzaira, szókészletére és rítusaira épültek rá. Ezt láthattuk a tóradíszeken és a hozzá tartozó liturgikus textíliákon megjelenő uralkodói hatalmi jelvényeknél, majd nemzeti szimbólumoknál is. Megjelenésük nem volt szükségszerű, de használatuk a hatalom előtti közösségi – kezdetben testületi, később felekezeti – reprezentáció felől válik értelmezhetővé. A beszédek vonatkozásában, amelyek a vallásreform által meghatározott zsinagógákban ilyen kulisszák között hangzottak el, ebben az értelemben beszélhetünk – A. Gergely András nyomán – „politikai liturgiákról”.⁴¹ Ezek nem a liturgia párhuzamai, hanem az adott felekezeti vallásgyakorlattal összefonódó jelenségek. A judaizmus reformtörekvései között a nemzeti nyelvű homíliák fontos szerepet töltöttek be a modern nemzetállami keretekhez történő igazodásban, a nemzeti nyelvek és kultúra elsajátításában, a reformtörekvések terjesztésében. A többségi társadalomhoz való viszonyulás modelljeit a vallási hagyomány, a történeti emlékezet és a mindenkor életvilág keretei határozták meg. A modern állam által életre hívott – hitközségek feletti – kongresszusi és orthodox szervezet nem csak a modern hatalmi politika alakulására volt hivatott reagálni, hanem a modern nemzeteszmével létrejött szekuláris „civil vallás” vagy szimbolikus politika diskurzusainak felekezeti-irányzati alakítója is volt.⁴² A 19. században formálódó nemzeti szimbolikus politika izraelita közösségi megjelenítései a magyarosodás egyrészt elvárt, másrészt belülről fakadó alátámasztásai voltak. A „politikai liturgiaként” elhangzó zsinagógai szónoklatok és a nemzeti/ hatalmi jelképek zsinagógai megjelenítései nem csupán a tágabb hatalmi keretek realitásaira utaltak, amelyekben a közösségek tagjainak élete zajlott, hanem annak a modern alattvalói-nemzeti közösségnek a megjelenítését is szolgálták, amelyhez az emancipáció előtti néhány emberöltő közössége tartozni kívánt, illetve amelyhez a recepció nemzedéke már tartozónak érezte magát.

Részlet Birnfeld Sámuel rabbi rajzából

⁴⁰ KAPITÁNY – KAPITÁNY 2007. 383–384.

⁴¹ A. GERGELY 2013

⁴² Lásd GERŐ 2004

IRODALOM

A. GERGELY András

2013 Kisebbségben: Vallás-kartográfiai kísérletek = Új Magyar Szó Online <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegeben/14674-kisebbsegeben-vallas-kartografiai-kiserletek>

BARNA Gábor

2013 Egyletek és egyesületi élet Óbecsén a 20. század közepéig. In: Glässer Norbert (szerk.): Óbecse a polgárosodás útján. Óbecse Község, Óbecse. 29–75.

BENOSCHOFKY Ilona – SCHEIBER Sándor

1987 A budapesti Zsidó Múzeum. Corvina Kiadó, Budapest.

BROWN, Benjamin:

2001 Orthodox Judaism, in: The Blackwell Reader in Judaism. Edited by Jacob Neusner & Alan J. Avery-Peck. Blackwell Publisher, Oxford – Massachusetts. 232–255.

DAMOHORSKÁ, Pavla

2010 The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá, Praha.

GYURGYÁK János

2001 A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

FÉNYES Balázs

2012 Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása. In: Fényes Balázs: „Őrizzétek meg őriztettem...” Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest. 205–239.

GERŐ András

2004 Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

2013 Óbecse polgári arculata. In: Glässer Norbert (szerk.): Óbecse a polgárosodás útján. Óbecse Község, Óbecse. 29–75.

2014 A magyarországi Wissenschaft des Judentums íve Löwöktől Scheiberig: Scheiber Sándor, a Löw-hagyaték gondozója. In: Barna Gábor, Glässer Norbert, Zima András (szerk.): Löw Immanuel: Zsidó folklór tanulmányok. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 146–169.

2017a Emancipáció 150. Évfordulók – folyamatok – változó társadalmi keretek. Hírlevél Magyar Zsidó Kulturális Egyesület 28. (2). 5.

2017b Emancipáció 150. Egyenjogúság mint a dualizmus új izraelita diskurzus-hagyománya. Hírlevél Magyar Zsidó Kulturális Egyesület 28. (3). 6.

JALKOVSKY Katalin – TOMSICS Emőke – TORONYI Zsuzsanna

2014 A magyarországi zsidóság képes története. Vincze Kiadó, Budapest.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2007 Túlélési stratégiák Társadalmi adaptációs módok. Kossuth Kiadó, Szekszárd.

KECSKEMÉTI ÁRMIN

1929. A csanádmegyei zsidók története. Csanádvármegyei Könyvtár 16. Makó.

KOMLÓS Aladár

1997 Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I. kötet. A Magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Múlt és Jövő Könyvek. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

KOMORÓCZY Géza

2012a A zsidók története Magyarországon a középkortól 1849-ig. I. kötet. Kalligram, Pozsony.

2012b A zsidók története Magyarországon 1849-től a jelenkorig. II. kötet. Kalligram, Pozsony.

KONRÁD Miklós

2009 Jews and politics in Hungary in the Dualist era, 1867–1914. East European Jewish Affairs Vol. 39, No. 2. 167–186.

LÖW Immánuel

1903 Imádságok zsidók számára. Taub B. és Társa, Szeged.

PAJKOSSY Gábor

2005 A reformkor. In: Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Osiris, Budapest. 191–235.

SZÁSZ Zoltán

1998 A nemzetiségek és a magyar forradalom, Történelmi Szemle 1998. 3-4. 193–202.

UJVÁRI Péter

2000 Magyar Zsidó Lexikon. Első kiadás 1929. Makkabi Kiadó, Budapest.

VIDA Márton

1939 Ítéletetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből. Kiadó nélkül, Budapest. MILEV gyűjteményében:

<http://collections.milev.hu/files/original/f20bad7a285856682deb170dc-c39a666.pdf>

King Ferenc I and the Hungarian Synagogue Speech

The Mako aspects and denominational framework of a topos

Homilies in the „peoples' language” have become symbols of Jewish enlightenment. The first speech in Hungarian language was made by Fábián Schweitzer (1778-1856), the notary of the Jewish community, the head of the Jewish community school, when the fortunate return of King Ferenc I from a military campaign was celebrated with thanksgiving worship on August 2, 1814. The oration in a national language was conceived in the thought of the German Jewish Enlightenment and appeared with the arrival of their representatives in Hungary. The spread of modern political synagogue speeches can be understood from the changes in worldview and in community organization. The relationship between power and the community changed fundamentally in pre-modern and modern terms. The converting and targeting tools of modernity were aimed at the individual, appreciating its national and political commitment.

The national symbolic policies formed in the 19th century were built on the topos, vocabulary and rites of religious culture. Among the reform efforts of Judaism, homilies in national languages played an important role in adapting to the modern nation-state framework, in acquiring national languages and culture and in disseminating reform efforts. Homilies made in Hungarian showed the specific modern subject-national community to which some generations of the Jewish communities of the pre-emancipation had wished to belong, and to which the generation of the reception already felt belonging to.